

M.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI Nu: 271

900. VEFÂT YILINDA
İMÂM GAZZÂLÎ

Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı

07 – 09 Ekim 2011 İstanbul

İstanbul 2012

GAZZÂLÎ'NİN İLİMLER TASNİFİ ve BU TASNİFTE KELÂM İLMİNİN YERİ

Hasan TURGUT

Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kelâm Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi

Felsefe ile dinin aynı hakîkati söylediği düşüncesinin kabul gördüğü, bunun da ötesinde felsefenin âdetâ dine karşı bir alternatif olarak algılandığı bir dönemde dinî ilimlerin ihyâsına çalışan Gazzâlî, kelâm ilmine dâir ortaya koyduğu düşüncelerle İslâm düşüncesini ciddi anlamda etkilemiştir. Bu bağlamda onun ilimler tasnifine önem verdiği ve bu tasnifte de kelâm ilmine târihî bir misyon yüklediği görülmektedir. Zira o, bir yandan kelâmı dinî ilimlerin en üst mertebesine yerleştirmekte, öte taraftan da içeriğini aklî komular şeklinde tespit ederek karşı çıkmış olduğu felsefenin, kelâm içerisinde devam etmesine zemin hazırlamış olmaktadır. Bu tebliğde Gazzâlî'nin ilimleri ne şekilde tasnif ettiği, kelâmı bu tasnifte nereye yerleştirdiği ve içeriğini ne şekilde doldurduğu tartışılacaktır.

Giriş

Felsefe ile dinin aynı hakîkati araştırdığı faraziyesinin kabul gördüğü, bunun da ötesinde felsefenin âdetâ dine karşı bir alternatif olarak algılandığı bir dönemde dinî ilimlerin ihyâsına çalışan Gazzâlî, İslâm düşüncesini her açıdan ciddi şekilde etkilemiştir.¹ Nitekim kelâmın yöntem ve içeriğinde yaptığı de-

1 Tarihî süreç içerisinde din ile felsefeyi uzlaştırmaya yönelik Kindî, Fârâbî ve İbn Rüşd tarafından temsil edilen üç farklı yaklaşımla karşılaşılır. Kindî'nin temsil ettiği yaklaşım, dinî esas kabul etmekte ve felsefeyi dine yaklaştırmak sûretiyle din ile felsefeyi uzlaştırmayı istemektedir. Fârâbî'nin temsil ettiği ikinci yaklaşım, din ile felsefeyi gerçeğe ulaşmada geçerli iki ayrı yöntem kabul etmektedir. İbn Rüşd'ün temsil ettiği üçüncü yaklaşım da din ile felsefenin tabîî olarak birbiriyle uzlaşa içerisinde olduklarını söylerler. Mehmet Bayrakdar, *İslâm Felsefesine Giriş*, s. 155-158.

gişiklikler ile karşı çıkmış olduğu felsefenin kelâm içerisinde devam etmesine zemin hazırlaması buna örnek verilebilir. Bununla birlikte nihâî hedefi dinî ilimlerin ihyâsı olan Gazzâlî'nin ilimler tasnifine önem verdiği ve bu tasnifte kelâm ilmine mühim görevler yüklediği görülmektedir. Tebliğimiz Gazzâlî'nin ilimleri ne şekilde ve hangi amaçla tasnif ettiği, bu tasnifte kelâm ilmini nereye yerleştirdiği, içeriğini ne şekilde doldurduğu ve ona hangi görevleri yüklediği hususlarını ihtivâ etmektedir.

1. Gazzâlî'nin İlimler Tasnifi

Gazzâlî (450-505/1058-1111), hem dinî hem de felsefî düşüncenin en hareketli olduğu XI./V. yüzyılda yaşamıştır. Zirâ bir tarafta İbn Sînâ (ö. 428/1037) tarafından temsil edilen ve felsefe ile dinin aynı hakîkati ortaya koyduğunu iddia eden Meşşâî felsefe, diğer tarafta metafizik sahaya ait hakikatlerin yalnızca akılla kavranılamayacağı ve bunların bilinmesinde öncelikli olarak vahyî bilgiye ihtiyaç bulunduğunu dile getiren² ve Bâkılânî (ö.403/1013), Cüveynî (ö. 478/1085) gibi kelâmcılar tarafından temsil edilen dinî düşünce (Eş'arîlik) yer almaktadır. Dinî düşünce tarafında bulunan Gazzâlî de, özellikle metafizik sahada filozofların dikkate alınmamasını ve felsefî ilimler karşısında gücü ve etkisini yitiren dinî ilimleri yeniden ihyâ etmeyi istemektedir. Bu hedeflerine ulaşmak için de o, *Tehâfû'l-felâsife* ve *İhyâü 'ulûmî'd-dîn* gibi eserler kaleme almıştır.

Ancak nihâî gâyesi dinî ilimlerin ihyâsı olan Gazzâlî'nin, *İhyâ'* da ilim öğrenme ve öğretmenin fazîletinden hemen sonra ilimler tasnifine yönelmesi, söz konusu amacını ilimler tasnifi üzerinden gerçekleştirmek istediğini göstermektedir. Ayrıca onun, *er-Risâletü'l-Ledünniyye*, *Cevâhirü'l-Kur'ân* ve *el-Mustasfâ* gibi farklı eserlerinde de ilimler tasnifine yer vermesi bu düşünceyi pekiştirmektedir.

Gazzâlî'de ilimler tasnifinin ne anlama geldiğinin daha iyi tespit edilebilmesi için de, Gazzâlî öncesi İslâm dünyasında yapılan ilimler tasnifine kısaca bakmak faydalı olacaktır. İlk çağlardan itibaren özellikle filozofların üzerinde durdukları bir konu olan ilimler tasnifi, felsefenin İslâm dünyasına intikaliyle birlikte rağbet görmüş ve çoğu İslâm düşünürü bu konu hakkında ya müstakil eser kaleme almış ya da eserlerinde yer vermiştir.³

2 Fârâbî, kelâmcıların yöntemlerinin esasını, akılla her şeyin kavranılamayacağı ve dinî bilgiye de ihtiyaç bulunduğu fikrinin oluşturduğunu kaydeder. Fârâbî, *İhsâü'l-ulûm*, s. 72-74.

3 Hârizmî'nin, *Mefâtihü'l-ulûm*'u; İbn Hazm'ın *Merâtibü'l-ulûm*'u; Taşköprizâde'nin *Miftâhu's-sâde*'si, ; Saçaklızade'nin *Tertibü'l-ulûm*'u ilimler tasnifine dair müstakil eserlerden bazılarıdır.

Genel olarak ilimler tasnifi, ilimlere sistematik bakış yapmak, ilimler arasındaki münasebetleri göstermek, onlar hakkında genel bilgiler sunmak, eğitim ve öğretim müfredatının düzenlenmesinde istifade etme gibi farklı amaçlar doğrultusunda yapılır.⁴ Fârâbî de *İhsâü'l-ulûm* adlı eserinde ilimleri tasnif etmenin, araştırmacıya ilimlerin konuları, gayeleri, faydalarını bilmede ve ilimlerin üstün olanları ile olmayanların arasını ayırt etmede yardımcı olduğunu kaydeder.⁵

Esasen ilimler konularına göre, tasnif edilmekte ve konular da belli bir varlık kategorisine tekâbül etmektedir. Bu gerçeği, İslâm dünyasının önde gelen Kindî (ö. 252/866), Fârâbî (ö. 339/950) ve İbn Sînâ (ö. 428/1037) gibi filozofların yapmış oldukları ilimler tasnifinde açıkça görmek mümkündür.⁶ Dolayısıyla belli bir bilgi ve varlık anlayışına bağlı kalınarak yapılan ilimler tasnifi, aynı zamanda bir dünya görüşünü de yansıtmaktadır. Öyle ki ilimler tasnifi, ilim kavramıyla ne anlaşılması gerektiğinden, ilimlerin nasıl tasnif edilmesi gerektiğine varıncaya kadar birçok husûsu içermekte ve bunlarda da yönlendirici bir etkiye sahip olmaktadır.

Bu doğrultuda İslâm dünyasında ilimleri dinî ve aklî şeklinde ilk tasnif eden Kindî'dir. Ancak onun, bu tasnifi ayrı bir öneme hâizdir.⁷ Zirâ bir filozof olduğu halde onun, ilimleri neden dinî ve aklî şeklinde tasnif ettiği ve bununla neyi amaçladığı merak uyandırmaktadır. Esasında o, peygamberin getirdiği bilgilerin, filozofların çabaları neticesinde ulaştıkları bilgilerden daha üstün olduğunu açıkça dile getirirse de, filozofların kuvvet açısından düşük de olsa aynı bilgiyi elde edebileceklerini îmâ etmektedir.⁸ Kısacası onun, bu tasnifle felsefe ile dinin aynı hakîkati ortaya koyduğu düşüncesini ispat etmeyi hedeflediği gözlenmektedir.

İslâm dünyasında, ilimlerin sayımını yapmak üzere *İhsâü'l-ulûm* adıyla ilk sistematik eser yazan Fârâbî de, din ile felsefenin aynı hakîkati ortaya koyduğunu düşünen diğer bir filozoftur. Ancak bu husûsta o, Kindî'den farklı olarak, felsefî yöntemle elde edilen hakîkatin, dinî yöntemle elde edilen hakîkatten daha kesin ve üstün olduğunu ifade etmektedir.⁹

4 İlhan Kutluer, "İlim", *DİA*, XXII, 113.

5 Fârâbî, *İhsâü'l-ulûm*, s. 2-3.

6 İlhan Kutluer, *Felsefe Tasavvuru*, s. 132-136.

7 Mahmut Kaya, *Kindî Felsefî Risâleler*, s. 17.

8 Kindî, *Kemmîyyetü Kütübî Aristoteles ve Mâ Yuhtâcî ileyhi fî Tahsîli'l-felsefe*, (Resâilü'l-Kindî içerisinde), thk. Muhammed Abdü'l-Hâdî Ebû Rîde, s. 372-376.

9 Fârâbî, *Tahsîlü's-saâde*, s. 88-95.

“*Aksâmü 'l-ulûmi 'l-akliyye*” adıyla ilimler tasnifine yönelik müstakil bir risâle kaleme alan İbn Sînâ, sadece akli ilimlere yer vermiştir. Söz konusu risâlesinde ilimleri nazarî ve amelî şeklinde sınıflandıran İbn Sînâ, varlık mertebelerini dikkate alarak nazarî ilimleri aşağı, orta ve yüce şeklinde üçe ayırmış, bunlardan aşağı ilme tabiat, orta ilme matematik ve yüce ilme de metafizik denildiğini ve mantığın bu ilimler için bir âlet ve giriş olduğunu belirtmiştir.¹⁰

İslâm filozoflarının, yaptıkları ilimler tasnifinde dikkat çeken en önemli husûs metafizikle ilgilidir. Zirâ akli bir ilim olan metafizik, ilimler tasnifin en üst mertebesine yerleştirilmekte ve konusu da “en genel şey” yani varlık olarak kaydedilmektedir. Bu da filozoflara, dinin ulûhiyet, nübüvvet ve ahiret gibi temel konularına müdahil olma ve bu alanda rahatlıkla konuşabilme salahiyeti tanımaktadır.

Kısaca Gazzâlî öncesi İslâm filozoflarının, ilimler tasnifi üzerinden ilimler hakkında bilgiler vermenin dışında felsefe ile dinin aynı hakîkati ortaya koyduğunu, dinin temel konularının esasında felsefe içerisinde yer aldığını ve bu sebeple bunların da akli ilkelere bağımlı olması gerektiği düşüncesini temellendirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır.

İlimler tasnifiyle bir taraftan felsefî ilimler karşısında dinî ilimleri ihyâ etmek isteyen, diğer taraftan dinin temel konularında filozofların yönteminin doğru olmadığını kanıtlamaya çalışan Gazzâlî, *İhyâü 'ulûmi 'd-dîn*'de ilimleri tasnif ederken filozofların “varlık ölçütünü” terk etmiş ve dikkatleri ilimlerin dinî hükümüne çevirmiştir. Bu doğrultuda o, ilk olarak farz-ı ayn ilimlerin neler olduğunu tartışır; Müslüman bilginlerin farz-ı ayn olan ilim konusunda ihtilâf ettiklerini ve her birinin meşgul olduğu ilme farz-ı ayn hükmü verdiklerini kaydeder. Herhangi bir ilmin tarafı olmayan Gazzâlî ise, meseleye her insana ilk vacip olan şeyden hareketle yaklaşır. Buna göre o, akıl bâliğ olan herkesin itikat, fiil ve terk şeklinde yapmakla mükellef olduğu üç fiilin bulunduğunu ve sadece bunların farz-ı ayn olduğunu belirtir.¹¹

Farz-ı ayn ilimleri tespit ettikten sonra Gazzâlî, geriye kalan ilimleri de “dinî ve akli” şeklinde tasnif eder. Bu doğrultuda o, ilk olarak akli ilimlerin mahmûd, mezmûm ve mübah şeklinde üçe; bunlardan mahmûd olanları da farz-ı kifâye ve fazîlet diye ikiye ayırmıştır. Toplumun işlerini yerine getirmede müstağni kalamayacağı tıp, matematik, çiftçilik terzilik gibi ilim ve sanatların farz-ı kifâye; bunlarda derinleşmenin de fazîlet olduğunu söylemiştir.

10 İbn Sînâ, *Aksâmü 'l-ulûmi 'l-akliyye*, (Tis 'u Resâil içerisinde) s. 105-118.

11 *İhyâü 'ulûmi 'd-dîn*, I, s. 23.

Sihir, tılsım, hipnoz, el çabukluğu ve göz boyamacılığı gibi ilimlerin mezmûm; şiir ve tarih gibi ilimlerin de mübah olduğunu kaydetmiştir.

Dinî ilimlere gelince, bunların tamamının mahmûd olduğunu kaydeden Gazzâlî, kimi zaman bunlara mezmûm şeylerin karıştığını ifade eder. Mahmûd ilimleri usûl, fîrû, mukaddimât ve mütemmimatın oluşturduğunu kaydeden Gazzâlî, Kitâb, Sünnet, İcmâ-i Ümmet ve âsârın usûlü; fıkıh ve kalbin halleri gibi usûlün mefhumundan elde edilen ilimlerin fîrû; dil ve gramer ilimlerinin mukaddimâtı; Kur'ân ve hadisin elde edilmesi ve anlaşılmasıyla ilgili ilimlerin ise, mütemmimatı oluşturduğunu söyler.¹²

Esas i'tibâriyle bu tasnif, Gazzâlî'nin felsefe anlayışını da ortaya koymaktadır. Zirâ o, burada felsefenin mantık, matematik, metafizik ve tabiat gibi ilimler mecmûundan ibaret olduğunu belirtir. Fakat o, bunlardan mantık ile metafiziği kelâmın konusuna dahil eder. Matematigi de farz-ı kifâye ilimleri arasında zikrettiği düşünüldüğünde felsefî ilimlerden geriye sadece tabiat ilmi kalır. Bu ilminde çok fazla dikkate alınmamasına işaret eder.¹³ Netice i'tibâriyle de o, dolaylı bir şekilde mahza "felsefe" diye bir ilmin bulunmadığını söyler. Bu da onun top yekûn felsefeye değil, felsefî ilimlerden bazısına karşı çıktığını göstermesi açısından son derece önemlidir.

er-Risâletü'l-Ledünniyye, *Cevâhirü'l-Kur'ân* ve *el-Mustasfâ* adlı eserlerinde de ilimler tasnifine yer veren Gazzâlî, bu eserlerinde *İhyâ*'dan farklı olarak ilimlerin farz-ı ayn veya farz-ı kifâye oluşuna değinmeksizin doğrudan dinî ve aklî şeklinde tasnif etmiştir. Gazzâlî, bu tasnifiyle, "ilim" kavramından sadece aklî ilimlerin değil, aynı zamanda dinî ilimlerin de anlaşılması gerektiğini göstermiştir. Dolayısıyla onun, her zaman insan zihninde "dinî ilim" kavramını canlı tutarak insanları dinî ilimlerin varlığından haberdar etmek ve bu sûretle de dinî ilimleri yeniden ihyâ etmek istediği anlaşılır.

Ayrıca Gazzâlî, ilimleri "bilgi kaynağını" esas alarak tasnif etmiştir. Bu da onun, filozofların yaptıkları ilimler tasnifini benimsemediğini ve ona i'tibâr etmediğini gösterir. Diğer bir ifade ile de onun bu tasnifi, filozofların ilimler tasnifi üzerinden ortaya koydukları bilgi ve varlık teorisini reddettiği anlamına gelir. Netice i'tibâriyle de Gazzâlî'nin, dinî ve aklî şeklinde ayırdığı ettiği ilimler tasnifini filozoflara bir cevap olarak değerlendirmek mümkündür.

12 *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, I, s. 25-28.

13 *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, I, s. 33.

2. Gazzâlî'nin İlimler Tasnifinde Kelâm İlminin Yeri

İlimler tasnifiyle dinî ilimlerin ihyâsını hedefleyen Gazzâlî'nin, ilimleri ne şekilde ve neden böyle bir tasnife gittiğini belirttikten sonra, ilimler tasnifinde kelâmı nereye yerleştirdiği, içeriğini ne şekilde doldurduğu ve ona bu tasnifte hangi görevleri yüklediği husûslarına geçebiliriz.

Gazzâlî, kelâm ilmiyle meşgul olmanın farz-ı kifâye olduğunu söylese de¹⁴, onun kelâm ilmine aşırı bir sempati duymadığını belirtmekte fayda vardır.¹⁵ Nitekim bu durum onun, *el-Münkız mine 'd-dalâl* adlı otobiyografik eserinden kolayca anlaşılmaktadır. Zirâ o, ilim hayatına kelâm ilmini tahsille başlasa ve bu alanda istediği eserler vucuda getirse de, kelâmın kendisine beklediği faydayı sağlamadığını açıkça dile getirmektedir.¹⁶

Gazzâlî, kelâma karşı söz konusu bu olumsuz tavrını ilimler tasnifine de yansıtmıştır. Meselâ o, ilimleri dinî ve aklî şeklinde tasnif ettiği *İhyâü 'ulûmi 'd-dîn*'de kelâm ilminin adını ve konumunu açıkça zikretmemiştir. Kendisine kelâm ilmini bu tasnif içerisinde neden zikretmediği sorulacak olursa da, bunun kelâmdaki deliller ile alâkalı olduğunu belirtir. Zirâ o, kelâm ilmindeki delillerden bazısının Kur'ân ve hadislerde yer alsa da, bunların dışında bidat türü delillerin de bulunduğunu ifade eder. Bu doğrultuda o, zımnen kelâmı dinî ilimlere dahil etse de, mutlak olarak ona mahmûd veya mezmûm hükmünün verilemeyeceğini söyler.

Gazzâlî, tasavvufu temellendirmeye çalıştığı *er-Risâletü 'l-Ledünniyye*'de de ilimleri dinî ve aklî şeklinde tasnif etmiştir. Dinî ilimleri de aslî ve fer'î olmak üzere ikiye ayıran Gazzâlî, burada da kelâm ilmine doğrudan temas etmemiş; onun yerine "tevhîd" ifadesini kullanmıştır. Bununla birlikte o, tevhîdle kelâm ve bununla ilgilenen âlimlere "mütakellimîn" denildiği şeklinde bir açıklama da yapmıştır.¹⁷

Cevâhirü 'l-Kur'ân'da da ilimleri dinî ve aklî diye sınıflandıran Gazzâlî, burada da yine kelâmı ön plana çıkarmamıştır. O, burada dinî ilimleri sade (kabuk) ve lübâb (öz) şeklinde ikiye ayırmış, kelâmı alt ve üst şeklinde ikiye ayırdığı lübâb

14 *el-İktisâd fi 'l-i'tikâd*, s. 11; *İhyâ ü 'ulûmi 'd-dîn*, I, s. 33.

15 Gazzâlî'nin kelâma karşı bu olumsuz tavrını, onun cedeli bir ilim oluşuyla değil de, kelâmın bilgi ve varlık anlayışıyla açıklamak daha doğru olsa gerektir. Nitekim onun, ledünni bilgiyi temellendirmek için kaleme aldığı *er-Risâletü 'l-Ledünniyye*'de ledünni bilginin esasını oluşturan rûh konusunda kelâmcılardan farklı bir düşünceyi benimsemesi bunu doğrular niteliktedir. *er-Risâletü 'l-Ledünniyye*, s. 241-242, (Mecmûatü Resâilî'imam el-Gazzâlî içerisinde).

16 *el-Münkız mine 'd-dalâl*, s. 582, (Mecmûatü Resâilî 'l-İmâm el-Gazzâlî içerisinde).

17 Gazzâlî, *er-Risâletü 'l-Ledünniyye*, (Mecmûatü Resail, içerisinde) s. 244-247.

ilimlerinin alt tabakasının ikinci kısmında zikretmiştir.¹⁸ Ancak Gazzâlî'nin, *el-Mustasfâ*'daki ilimler tasnifine gelindiğinde kelâma karşı söz konusu eserlerindeki ilimler tasnifinden oldukça farklı tavır sergilediği görülür. Burada da ilimleri dinî ve aklî şeklinde sınıflandıran Gazzâlî, bunlardan her birinin küllî ve cüz'î şeklinde ikiye ayrıldığını, kelâmın küllî, tefsîr, hadis, ahlâk, fıkıh, usûl-i fıkıh gibi dinî ilimlerin ise, cüz'î olduğunu kaydetmektedir. Buna göre Gazzâlî, kelâmın, dinî ilimlere ilkelerini verdiğini ve bu sebeple dinî ilimlerin de en üstünü (eşrefü'l-ulûm) olduğunu belirtmiştir.¹⁹

Gazzâlî'nin kelâma yaklaşımındaki bu farklılık, belki de onun kelâmın konu ve yöntemine bakışındaki değişikliğin bir neticesidir. Esas i'tibârıyla bazı eserlerinde kelâmın varlığı araştırmakla ilişkisi olamayan savunmacı bir ilim olduğunu²⁰ dile getiren Gazzâlî, burada kelâmın konusunu en genel şey, yani mevcûd olarak tespit etmiştir. Diğer bir ifade ile de metafiziğin konusunu²¹, kelâm ilmine dâhil etmiş ve ona varlığın hakikatini inceleme yetkisi tanımıştır. Bu da onun artık kelâma sadece cedelî bir ilim değil, aynı zamanda varlığı inceleyen ve bu konuda söz sahibi bir ilim olarak baktığını göstermektedir.

Gazzâlî'nin yaptığı ilimler tasniflerini kronolojik bir sıralama ile değerlendirecek olursak Gazzâlî'nin en sistematik ilimler tasnifinin, sonuncu ilimler tasnifi olan *el-Mustasfâ*'daki olduğu rahatlıkla söylenebilir. Her şeyden önce o, burada tefsîr, hadis, ahlâk, fıkıh, usûl-i fıkıh gibi dinî ilimlerle kelâm arasında varoluşsal açıdan hiyerarşik bir düzen kurmuştur. Bu bağlamda dinî ilimlerin varlık kazanabilmeleri için ilk şartın konularının ispatı olduğu, bunun da kelâm ilminde yapıldığını, böylelikle de o, dinî ilimlerin her zaman kelâma muhtaç olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Gazzâlî'nin bu yaklaşımıyla kelâma bütün dinî ilimler arasında bir kontekst olma vazifesi yüklediği, bu ilimlerin faaliyetlerini kelâmın çizdiği bilgi ve varlık anlayışını esas alarak yürütmesini istediği de söz konusu edilmektedir.²²

Gazzâlî, *İhyâ, er-Risâletü'l-Ledünniyye* ve *Cevâhirü'l-Kur'ân*'da dinî ilimleri sistematize etse de, aralarında var oluşsal açıdan bir hiyerarşi kurmamıştır. Meselâ *İhyâ* ve *er-Risâletü'l-Ledünniyye*'de aslî ilimler olarak zikrettiği Kitap,

18 Gazzâlî, *Cevâhirü'l-Kuran*, s. 35-43.

19 *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, I, s. 5-7.

20 *İhyâü 'ulûmi'd-dîn*, I, s. 55-56; *el-Münkız mine'd-dalâl*, s. 582, (*Mecmûatü Resâilü'l-İmâm el-Gazzâlî* içerisinde).

21 *Makâsıdü'l-Felâsife*, s. 139, thk. Süleymân Dünyâ, Dârü'l-Maârif, Mısır, 1961.

22 Bu konuda bk. Mehmet Bulgen, "Kelâm İlminin Kozmolojik Boyutları ve Günümüz Kozmolojisi", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (2010/2), s. 57.

sünnet, icmâ'-i ümmet ve âsâr esasında usûl-i fıkıhtaki bilgi kaynaklarını tadattan ibarettir. Netice i'tibârıyla onun, bu eserlerindeki tasniflerde dinî ilimler arasında rabıtâ kuracak ve onları topyekûn birlik hâlinde faaliyetlerini sürdürmelerini sağlayacak herhangi bir ilme rastlanmamaktadır.

Sonuç

Her şeyden önce ilimler tasnifi, sadece ilimler arasındaki münasebetleri göstermekle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda kişinin düşünce dünyasını da yansıtmaktadır. Nitekim hem Gazzâlî'nin, hem de İslâm filozofların ilimler tasnifine bu şekilde yaklaşımları anlaşılmaktadır.

İlimler tasnifi üzerinden dinî ilimlerin ihyâsını hedeflediği görülen Gazzâlî'nin, bilgi kaynaklarını esas alarak, ilimleri dinî ve aklî şeklinde tasnif ettiği görülmektedir. Onun, bu tasnifi de "ilim" veya "ilimler tasnifi" ifadeleri ile sadece aklî ilimleri değil, dinî ilimleri de hatıra getirmek için yaptığı anlaşılmaktadır.

Farklı eserlerinde ilimler tasnifine yer veren Gazzâlî'nin, bu tasniflerde kelâma karşı farklı tavırlar sergilediği görülür. Nitekim o, *İhyâ, er-Risâletü'l-Ledünniyye ve Cevâhirü'l-Kur'ân*'daki ilimler tasnifinde "kelâm" ilmine ikincil bir değer verirken, *el-Mustasfâ*'da aslî bir değer vermiştir.

Bu bağlamda o, *el-Mustasfâ*'da kelâm ilmini, küllî, diğerlerini de cüz'î ilim diye nitelendirerek, onu dinî ilimlerin en üstüne yerleştirmiştir. Ayrıca dinî ilimler arasında hiyerarşik bir sistem kurduğu bu eserinde, dinî ilimlerin topyekûn bir birlik hâlinde varlıklarını devam ettirebilmeleri için son tahlilde kelâma muhtaç görmüştür.

Kaynaklar

Fârâbî, *İhsâü'l-ulûm*, thk. Osman Muhammed Emin, Matbaa-i Saâdet, 1931, Mısır.

Fârâbî, *Kitâbü Tahsîli's-saâde*, 1. bas., 1995, Dâr ve Mektebi Celal, Beyrut.

Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1. baskı, Beyrut, 1983.

Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1. bas. 1322, Bulak.

Gazzâlî, *er-Risâletül'l-Ledünniyye*, (Mecmuatü Resail, içerisinde), thk. İbrahim Emin .

Gazzâlî, *İhyâ ü 'ulûmi'd-dîn*, Dârü'l-Hayr, 4. bs. 1997, Beyrut.

Gazzâlî, *Makâsîdü'l-Felâsife*, thk. Süleymân Dünyâ, Dârü'l-Maârif, Mısır, 1961.

Gazzâlî, *Cevâhirü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Reşid Rıza el-Kabbânî, Daru İhyâ-i ulûm, 3. baskı, Beyrut, 1990.

İbn Sînâ, *Aksâmü'l-ulûmi'l-akliyye*, (Tis'u Resâil içerisinde), Dârü'l-Arab, Kahire.

İlhan Kutluer, *İslâm'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, İz yayıncılık, 2. baskı, İstanbul, 2001.

İlhan Kutluer, "İlim", *DİA*, XXII.

Kindî, *Kemmiyyetü Kütübî Aristoteles ve Mâ Yuhtâcû ileyhi fî Tahsîli'l-felsefe*, (Resâilü'l-Kindî içerisinde) thk. Muhammed Abdü'l-Hâdî ebû Rîde, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1950, Mısır.

Mahmut Kaya, *Kindî Felsefî Risâleler*, Klasik Yay. 2. bs. 2006, İstanbul.

Mehmet Bayrakdar, *İslâm Felsefesine Giriş*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 6. bs. 2005, Ankara.

Mehmet Bulğen, "Kelâm İlminin Kozmolojik Boyutları ve Günümüz Kozmolojisi", *M. Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (2010/2), s. 49-80.